

Döden – en del av livet

Sarkofager i Pannonien

Irén Wängnerud, doktorand i antikens kultur
och samhällsliv

Det finns en mängd faktorer som påverkar valet av viloplats en person väljer åt sig själv eller en bortgång en anförvant. Religiös övertygelse är en viktig faktor. Andra faktorer som påverkar detta val är tradition, social konvenans och mode. Ekonomiska förutsättningar spelar också roll liksom rådande lagar. Det val man gör av såväl gravplats som typ av grav kan också vara en manifestation och ett budskap till de efterlevande. I denna artikel vill jag ge en inblick i bruket av sarkofager i det romerska Pannonien. Motiven på dessa kan vara föremål för olika tolkningar.

Pannonien motsvarade i stort delar av dagens Ungern söder och väster om Donau samt östra Österrike, norra Slovenien och norra Kroatien. Valet av gravplats och gravtyp var här av vikt, liksom i andra delar av romarriket. Pannonien var en av de romerska gränsprovinserna och gränsen, *limes*, utgjordes av Donau. Romarna erövrade området och anlade därefter militära förläggningar och vaktorn med jämna mellanrum längs floden samt längs de militära vägar som genomkorsade provinsen. På andra sidan Donau bodde de som romarna betecknade barbarer. På den fientliga sidan anlades vaktläger som extra försvar åt de viktigaste större fasta här-lägren som Carnuntum (nuvarande Bad Deutsch-Altenburg), Aquincum (Budapest) och Intercisa (Dunaújváros). Hela området var erökrat år 9 f.Kr., dvs. under kejsar Augustus tid, och Pannonien förblev en romersk provins fram till 433 e.Kr. då romarna förlorade kriget mot Attila. Till att börja med sände man ut trupper från moderlandet och redan etablerade provinser, men senare kom även personer från den inhemska befolkningen att ingå i den romerska armén i Pannonien. I anslutning till de militära förläggningarna växte civila städer upp som till att börja med kom att befolkas

av militärens familjer, men inte långt därefter även av den lokala befolkningen samt av pensionerade militärer som inte återvände till sina hemländer.

Sarkofager i Pannonien

Användandet av sarkofager tycks inte ha varit vanligt förekommande i Pannonien. Den vanligaste typen av gravar från den romerska perioden var enkla jordgravar där den döde lades direkt i ett schakt i marken med eventuella gravgåvor placerade runt omkring. Man har också begravt döda i kistor av trä. En annan relativt vanligt förekommande sort av grav är gravar byggda av tegel. Flertalet av de sarkofager som påträffats från provinsens romerska period dateras till de andra/tredje århundradena e.Kr. Utmärkande för sarkofager från Pannonien, och till viss del Noricum, den angränsande provinsen väster om Pannonien, var att de hade en tydlig indelning i tre motivfält på sarkofagens framsida, se bild 1. Dessa benämns ofta den noricum-pannoniska sarkofagen. Självklart var inte alla sarkofager i Pannonien av denna typ.

Fältet i mitten, det så kallade *tabula ansata*, användes för en inskription. Inskriften kunde vara inhuggen i stenen eller ditmålad. I de fall det funnits en målad inskrift finns det sällan bevarade rester av den eller enbart fragmentariskt bevarade spår av färgen. På varje sida om *tabula ansata* fanns ett motivfält med plats för utsmyckning. I vissa fall är det bara sarkofagens framsida som har fått en dekoration, men det är inte ovanligt att även gav-larna och locket dekorerades. Hur omfattande dekorationen var berodde

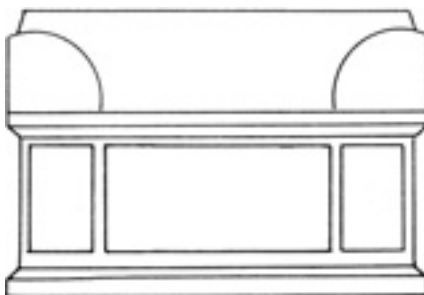

Bild 1. Skiss av den typiska noricum-pannoniska sarkofagen. (Skissen gjord av artikelförfattaren.)

på beställarens ekonomiska förutsättningar samt på var sarkofagen skulle ställas upp. Av de sarkofager jag studerat har ungefär hälften haft bevarad dekoration. Att enbart locket fått en relief för att t.ex. efterlikna ett tegeltak eller att kistan endast fått en kort inskrift är den enklaste formen av dekoration. En möjlighet är att av de sarkofager som saknar relief kan utsmyckningen ha bestått av enbart målad dekoration. Det skulle medföra att antalet dekorerade sarkofager från början varit fler än hälften. Utsmyckningen på sarkofagerna är mycket varierande. Motiven kan vara såväl hedniska som kristna. I många fall är det svårt att säga om beställaren har valt att förse sarkofagen med hedniska eller kristna motiv. I modern tid har det skett en viss övertolkning av motiven som varande kristna även i de fall då detta inte är helt säkert.

I Pannonien är en övervägande del av sarkofagerna tillverkade i sandsten eller kalksten. Sandstenssarkofagernas motiv är ofta svårt vittrade på grund av stenens karaktär. Ett fåtal sarkofager tillverkade i marmor har påträffats. En förklaring till detta är att sandsten och kalksten var mer tillgänglig än marmor och att marmor varit ett mer dyrbart material. Sarkofagerna tillverkades i Pannonien. Det finns ännu inga belägg för import av sarkofager.

Generellt tycks det som om gravgåvorna i sarkofagerna varken är fler eller exklusivare än gravgåvor som förekommer i andra typer av gravar. Ungefär hälften av de sarkofager jag undersökt har haft bevarade gravgåvor. Detta kan kanske tyckas förvånande med tanke på att sarkofagerna var såväl dyrbarare som mer ovanliga än andra typer av gravar och man därför skulle kunna tro att de användes av en bättre bemedlad och romaniserad elit. En förklaring till avsaknad av gravgåvor är att flera av sarkofagerna varit öppnade och därmed förmodligen utsatta för plundring. Liksom i andra typer av gravar finns det i sarkofagerna gravgåvor i form av kärl av olika sort och i olika material, såväl keramik eller metall som glas. Smycken, t.ex. ringar, armband och halsband, gjorda av metall eller ben och prydda med snidade stenar, glaspärlor och snäckor förekommer också. Även vapen som knivar och dolkar påträffas i sarkofager. Förutom dessa exempel på gravgåvor finner man rester av de kläder den döde begravdes i, t.ex. tyg från klädedräkten, metallspännen och skinn från skor och bälten.

Bild 2. Framsidan av sarkofagen från Szekszárd. (Burger, Zs., *Corpus signorum Imperii Roman. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn, band VII, Budapest 1991, Tafel 56:1.*)

Bevarandetillståndet hos gravgåvor funna i sarkofager är generellt bättre då de legat skyddade. I de fall föremål gått sönder finns delarna samlade i sarkofagen, vilket innebär att det är lättare att rekonstruera dem.

Härefter följer exempel på två pannoniska sarkofager. Båda tillhör de fåtal som är tillverkade i marmor. Att jag valt dessa två beror på deras motiv och goda bevarandetillstånd. Dessutom är tolkningarna av motiven omstridda, och en omtolkning möjlig.

Sarkofag från Szekszárd

Sarkofagen på bild 2 kommer ursprungligen från Szekszárd i södra Ungern. Numera finns den att beskåda i nationalmuseets lapidarium i Budapest. Sarkofagen är från 100-talet e.Kr., men den har senare återanvänts i början på 300-talet. Sarkofagen, där det fanns en kvinna begravd, tillhör den typiska noricum-pannoniska stilen. *Tabula ansata*, inskriftspanelen på framsidans mitt, har ingen relief utan här har den förmodade inskriften varit målad. De mindre fälten till höger och vänster om mittfältet är vardera dekorerat med ett par bestående av en man och en kvinna. Såväl männen som kvinnorna är bevingade. Personerna som avbildas kan antingen tänkas föreställa Amor och Psyche, eller i ett kristet perspektiv änglar. Sarkofagens lock skjuter ut ganska långt över kistans sarg. Detta tyder på att locket inte från början varit avsett för denna kista. Det faktum att det är olika kvalitet på marmorn i kistan och i locket är också indikation som styrker detta. Locket har en dekoration i relief som efterliknar ett tegeltak i två rader. Takets fyra hörn är prydda med akroterier som har

Bild 3. 1–2. Gavelfälten av sarkofagen från Szekszárd. (Burger, Zs., *Corpus signorum Imperii Romanum. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn, band VII, Budapest 1991, Tafel 56:2-3.*)

formen av ett åttondels klot som öppnas ut mot kistkanten. De på framsidan pryds av varsin mansbyst och en korg.

Sarkofagens båda gavlar är dekorerade. På den högra gaveln, se bild 3:1, finns tre personer avbildade. Längst till höger står en skäggig naken man med armarna uppsträckta över huvudet vid ett träd. I mitten har en man fallit på knä med blicken riktad bak över ryggen mot den skäggige mannen. Till vänster återfinns en tredje man sittande hållandes en lyra i sin vänstra hand och ett plektrum i den högra. Myten som avbildas är den om guden Apollon och Marsyas där den senare utmanade Apollon i en sångtävling som han förlorar. Marsyas straffas av guden för sin oförsämndhet genom att bli levande flådd. Det högra akroteriet på locket pryds av en flätad korg vars innehåll är omdiskuterat. I en kristen kontext förknippas korgen, som då får antas innehålla bröd, med brödundret. Med en icke-kristen tolkning skulle korgen i stället kunna vara fylld med frukt. I det vänstra akroteriet finns ingen utsmyckning förutom delar av håret och manteln tillhörande mansfiguren på framsidans scen.

På det vänstra gavelfältet, se bild 3:2, avbildas en *kantharos*, ett vinkärl, ur vilken det väljer vinrankor med stora blad och fyra druvklasar. Vinrankorna användes tidigt som ett motiv i den kristna ikonografin. Om en kristen innebörd avsetts skulle vinkärllet tolkas som kalken och symboliskt innehålla Kristi heliga blod. Om sarkofagen inte tolkas i en kristen kontext skulle motivet med en kantharos och vinblad, som även finns på flera andra sarkofager, kunna förknippas med vinguden Dionysos och kärlet i stället innehålla det dionysiska vinet. Delfinen, som pryder det ena

akroteriet, anses också vara en tidigkristen symbol, även om fisken är en starkare sådan. Gällande fisken som kristen symbol kan nämnas att det grekiska ordet för fisk, ICHTYS, bildar ett akrostikon där de första bokstäverna uttytt på svenska lyder ”Jesus Kristus, Guds son, Frälsaren”.

Sarkofagens motiv kan således tolkas både som hedniska och som kristna. Man kan tänka sig att då man valde att återanvända sarkofagen på 300-talet passade även de hedniska motiven från 100-talet in i den tidiga kristna ikonografin. Något som kan tala för en eventuell tidig omtolkning är den mycket speciella glasskål som återfanns i, eller enligt vissa referenser i närheten av, sarkofagen. Skålen är tillverkad i en speciell teknik, ett s.k. vas diatretum, en teknik som utvecklades i området av dagens Köln, varifrån skålen troligen är importerad. Glasskålen är tillverkad i början av 300-talet, och är på så sätt en datering för sarkofagens återanvändning. På kärlets utsida finns en grekisk inskrift som ej är fullständigt bevarad. Några av bokstäverna saknas och då skålen rekonstruerades är det inte säkert att bokstäverna kom i rätt ordning. Det har diskuterats hur inskriften ska uttydas. Ett par av förslagen är ”Ge offret, å Poimenis, drick, måtte du vara lycklig” och ”Offra åt Kristus, ta emot Herrens nattvard, du kommer att bli salig”. Som tydligt framgår ligger dessa tolkningar av samma inskrift mycket långt ifrån varandra. Det är på grund av skålens, enligt vissa, tydliga kristna innebörd, som man även tolkar sarkofagens utsmyckning som kristen. Denna tolkningsförskjutning kan, vilket redan nämnts, ha ägt rum redan under antiken. Det är också möjligt, vilket framkommer i senare diskussion, att man varit för snabb med den kristna tolkningen och det är flera forskare som väger över åt en helt hednisk tolkning av såväl sarkofag som glasskål.

Sarkofag från Veliki Bastaji

Sarkofagen från Veliki Bastaji i Kroatien påträffades 1842 vid en amatörutgrävning och finns numera i Zagrebs arkeologiska museum. Den dateras till slutet av andra eller början av tredje århundradet e.Kr.

Locket till sarkofagen har förkommit men till skillnad från många andra sarkofager så finns piedestalen/basen bevarad. Liksom föregående sarkofag tillhör även denna den noricum-pannoniska stilen och inte heller denna

Bild 4:1-2. Gavelfält av sarkofagen från Veliki Bastaji. (Migotti, B., Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites, Oxford 1997, 43.)

har någon bevarad inskrift. På båda sidor om *tabula ansata* återfinns i nischer porträtt utförda i högrelief föreställande en kvinna i den vänstra och en man i den högra.

På sarkofagens högra gavel, se bild 4:2, återfinns ett motiv med två pantrar sittande vända mot varandra med ena tassan på en kantharos fylld med vinblad, druvor och frukt. Bakom vardera panter står ett litet smalt träd. Den vänstra gaveln, se bild 4:1, är helt fylld av ett arabeskliknande motiv av vinrankor, druvor och två träd snarlika dem på motsvarande gavel. Det finns inget i decorationen på sarkofagen som gör att den måste tolkas som kristen. I samma gravkammare återfanns dock ytterligare en sarkofag och en stenplatta. Texten på stenplattan är skriven på hexameter och vittnar om kristna förhoppningar och förväntan om återuppståndelse. Av denna anledning har motivet på sarkofagen tolkats som kristet. På sarkofagen har motivet med de två pantrarna av vissa omtolkats som kristna. I den antika ikonografin är det inte ovanligt med pantrar i bildframställningar. Dessa brukar dock inta en mer heraldisk pose och inte med böjda huvuden som inför denna kantharos, som om de ödmjukt bockar sig inför vinkärlet, som då får antas vara fyllt med Kristi blod. Den arabeskliknande reliefen har också tolkats som kristen med motivering att den som enda motiv och inte enbart som bakgrund till en framföriggande scen måste ha haft en djupare, dvs. kristen, innebörd. Även i detta fall förefaller det som om man varit för snabb att tolka motiven som kristna och byggt på för svaga länkar.

Sammanfattning

När Pannonien blev en romersk provins förändrades många förutsättningar för livet, och döden, i provinsen. Jag har här fokuserat på sarkofager i Pannonien. Användandet av sarkofager var relativt ovanligt och flertalet av dem var tillverkade i sandsten eller kalksten. Gravgåvor i sarkofagerna syns inte ha varit fler eller exklusivare än i andra typer av gravar, om än kanske något bättre bevarade. Ungefär hälften av sarkofagerna har någon form av bevarad utsmyckning, i de flesta fall inhuggen då bemålad dekoration stått sig sämre mot tidens tand. Många sarkofager i Pannonien har motiv som har tolkats som kristna. Kristendomen spreds till området under den romerska eran. Man måste dock vara medveten om att den tidiga kristna ikonografin lånade och tog över framställningar som redan brukades och lade en ny innebörd i dem, samtidigt som de fortsatte att användas av icke-kristna. Detta medför svårigheter då motiven skall tolkas och en viss övertolkning av motiven som varande kristna har under en period ägt rum. Vad gäller de båda exemplen har inget kunnat påvisas, att dessa skulle ha haft en verklig kristen innebörd. Med tiden etablerades symboler som enbart användes av kristna såsom *chi-rho*-tecknet och korset och tolkningsläget får helt andra förutsättningar.